

La intimitat del Borja sant

A punt de tancar-se l'Any Borja propiciat pel cinquè centenari del naixement del sant de la nissaga famosa, duc de Gandia i general dels jesuïtes, un simposi internacional i l'edició del seu diari ens acaben d'acostar a la figura complexa de Francesc de Borja.

Francesc de Borja s'acomiada dels seus familiars, al palau ducal de Gandia, per ingressar a la Companyia de Jesús: és l'oli de Goya, pintat el 1788, que es conserva a la catedral de València.

“És cert que des de la sensibilitat d'avui potser no resulta simpàtic”, reconeix d'entrada la historiadora Eulàlia Duran, presidenta de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians (IIEB), i continua: “Però en el seu context cal convenir que va ser un personatge important. Per la seva nissaga i la influència que això comportava, i pels càrrecs que va tenir en l'ordre polític i en l'eclesiàstic. Va estar inserit al moll de l'os de la política imperial, sobretot respecte a Portugal; com a virrei duqué endavant la construcció de la muralla de mar de Barcelona, que es convertí en un passeig, precedent de l'actual; com a duc de Gandia fundà la Universitat de la Companyia en aquesta ciutat; també costejà en part l'obra del col·legi de Roma i organitzà els nombrosos col·legis jesuítics fundats arreu. Tres vegades renuncià al cardenalat, que era el camí familiar per a arribar a papa, allò que teòricament li pertocava. Si busquem un valencià universal, aquest ho és, evidentment.”

I com a tal, per tant, mereix l'atenció que ha propiciat la celebració dels 500 anys que enguany s'han complert des que va néixer, al palau ducal de Gandia, el 28 d'octubre del 1510. Parlem de Francesc de Borja i Aragó, fill de Joan de Borja (i besnét per tant de Roderic, el papa Alexandre VI) i de Joana d'Aragó (i besnét per tant de Ferran II de Catalunya i Aragó, dit *el Catòlic*), l'home que amb el temps va esdevenir lloctinent de Catalunya, quart duc de Gandia, primer marquès de Llombai, general de la Companyia de Jesús i, finalment, passats cent anys de la seva mort, sant.

Durant aquest 2010 que ja s'acaba, la ciutat de Gandia ha viscut guarnida de gala per a l'efemèride: hi ha hagut activitats de tota mena (amb multitudinari viatge a Roma inclòs), música i exposicions, teatre, espectacles, actes religiosos i civils. També acadèmics, òbviament. El darrer, fins ara, un simposi internacional que ha aplegat especialistes de tot el món i que ha tancat de manera brillant el mes d'octubre.

Príncep renaixentista, sant barroc. Francesc de Borja va ser totes dues coses, expliquen els estudiosos, i el simposi, ens resumeix Eulàlia Duran, enfocava, precisament, aquesta qüestió: “Investigar la persona en el

seu temps i seguir els passos de la fabricació del sant”.

El besnét d'Alexandre VI va néixer el 1510, va morir el 1572, va ser beatificat el 1624 i declarat sant el 1671. Entre l'una cara de la moneda i l'altra, entre l'home del Renaixement i el sant del Barroc hi ha tantes diferències com estableixen el pas del temps, el canvi de mentalitat entre aquestes etapes històriques. Eulàlia Duran ens ofereix la síntesi d'aquest recorregut: “El Renaixement propugnà el cavaller ideal, el cortesà ideal, que per influència erasmista havia de ser un cavaller o un cortesà bo, i trencava així amb la imatge del príncep de Maquiavel. Aquest èmfasi en la bondat es transformà en virtut en abstracte i, aquesta, en virtut cristiana. El següent pas era ja el cavaller, el cortesà, el príncep sant, exemple de virtuts cristianes.”

“Potser la diferència més gran entre l'home i el sant –continua la historiadora– és que l'home pertany al segle XVI i respon als cànons renaixentistes i el sant és l'adequació de l'home a un esperit ja contrareformista i barroc. Francesc de Borja era un príncep renaixentista, un cortesà fidel, un polític rigorós, un jesuïta eficaç. Fill del seu temps i d'una família de papes, arquebisbes i cardenals, el món religiós li era proper. I la cort imperial, que era un centre de concentració d'ideologies, erasmistes, protestants i catòliques, no podia deixar-lo indiferent.”

En la tasca d'anar-ne dibuixant el retrat, raona Duran, “és difícil de fugir de l'hagiografia perquè la major part de la documentació, llevat de la correspon-

La imatge d'un sant. Sec, sever, amb la pell esgrogueïda: la imatge que ens ha arribat de Francesc de Borja ha estat precisa i unidireccional. Tal com ens recorda la filòloga Maria Toldrà, membre també de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians, la iconografia del sant “és basada en la seva màscara mortuòria i ens mostra, per tant, una persona xuclada i amb la calavera a la mà, i no pas l'home gras que no cabia a les cadires i s'havia de fer fer els mobles a mida”.

Perquè, de jove, Francesc era gras, molt gras. Tant, de fet, que esdevenia notícia. “Corpulent i gras”, ens el descriu Eulàlia Duran: “Sabem que li agradava la bona vida, la caça, els cavalls, la música”. Després, però, va canviar: “Quan era virrei de Catalunya inicià, no sé si per prescripció mèdica o per ascesi, o totes dues coses, una dieta severa que li féu perdre quilos”. I la imatge que ha persistit del Borja sant, i que, continua Duran, “no es pot dir que fos inventada” perquè té la base en aquella màscara presa del cadàver, és l'antítesi de l'opulència càrnia: coincideix amb la darrera etapa d'austeritat corporal i respon, a més, “als cànons barrocs dels sants místics”. Què més es pot demanar?

Borja íntim. És “el text més ric i íntim de Francesc de Borja”, escriu l'historiador i jesuïta Josep Maria Benítez. És, de fet, el diari personal de l'home que, cent anys després d'escriure aquestes pàgines de misticisme i metàfores condensades, va ser inclòs al santoral catòlic. I ara veu la llum en forma de llibre,

“L'home respon als cànons renaixentistes i el sant és l'adequació de l'home a un esperit ja contrareformista i barroc”

dència, es plasma en biografies escrites per encàrrec de la Companyia de Jesús i en els processos de beatificació i de canonització que tenen lloc al segle XVII”. D'aquesta documentació encara se'n pot treure més suc, atès, d'una banda, que “no s'ha estudiat prou” i, d'una altra, que s'ha de saber llegir-hi “entre línies”: “És molt adreçada cap a una finalitat concreta, provar la santedat de Francesc de Borja, però els testimonis, a vegades parlen més del que no se n'esperava.”

gràcies al IIEB i Edicions 3i4, que l'han inclòs a la “Biblioteca Borja Minor”, la col·lecció de butxaca del projecte global de la “Biblioteca Borja”, en una versió traduïda al català pel filòleg i historiador Joan Iborra, amb la col·laboració de Maria Toldrà.

Aquest *Diari* va ser escrit per Francesc de Borja els darrers anys de la seva vida, entre el 1564 i el 1570, “cosa que no vol dir que no escriguera abans”, ens puntualitza Joan Iborra. Els “fulls

La historiadora Eulàlia Duran ens descriu la severitat del Francesc de Borja polític: "Proposava de tallar als delinqüents un peu en comptes d'una mà per evitar la continuïtat en la mala vida."

reciclat" (probablement ell mateix va relligar els papers de cartes rebudes, de sobres que li servien de suport per a les seves notes) són, en tot cas, els dos únics quaderns que s'han trobat, que el Borja tenia tancats amb clau i que va escriure "exclusivament per al seu ús personal". Potser per això esdevé, destaca Iborra, "un dels textos més originals de la mística religiosa del segle XVI".

No era, en tot cas, un escrit pensat per a la publicació, sinó "uns quadernets que utilitzava com a escriptura expansiva, a la nit, quan feia repàs de les activitats de la jornada", continua Joan Iborra: "Aquesta mena de compilació forma part dels exercicis ignasians [de sant Ignasi de Loiola, fundador de la Companyia de Jesús], per veure què s'ha fet bé i què s'ha fet malament, què interessa per al projecte de l'endemà..."

Són, per tant, notes íntimes, personalíssimes, "pensaments quintaessenciats", en definició d'Iborra, "intensos, lacònics, sentits". Quan escriu, explica Josep Maria Benítez, el Borja "insinua, resumeix, recorda, al·ludeix". Redacta notes per a ell mateix. No li cal acabar les frases, si no ho vol. Ell les entén. I ningú més, de vegades. Perquè hi inclou símbols que han tornat el text indesxifrabable, com un jeroglífic sense pedra de Rosseta. "Alguns d'aquests símbols", ens explica Maria Toldrà, "tenen significat evident (hi veus la tradició cristiana, per exemple, o com empra una F per referir-se a ell mateix,

en tercera persona), però n'hi ha alguns altres que encara ara no sabem què poden voler dir".

Patidor, extrem, místic, sever. Són notes íntimes, per tant, les que conformen aquest diari, que tenen a veure amb l'espiritualitat del redactor, però també, apunta Joan Iborra, "formen un corpus històric, perquè hi apareixen referències a les relacions que manté amb la corona, per exemple, o amb la Companyia de Jesús mateix, amb tot l'entorn borgià (perquè en cap moment no se n'oblida, malgrat que ja faça anys que viu a Roma, separat de la família), amb els seus amics i enemics..."

I quin és el caràcter que deixen entreveure aquestes notes? "El d'un home patidor", ens respon ràpidament Iborra: "Assimila la seua vida a la passió i mort de Crist, vol patir com Crist a la creu, vol sentir el mateix dolor que sentia la mare quan davalla el cos del fill de la creu... Assimila la seua vida al patiment de Crist." Més coses? Un home "que fuig de la responsabilitat però que l'assumeix, espiritualment. No volia que l'escolliren general, per exemple, i, tanmateix, com que era un jesuïta, disciplinat, accepta el càrrec. Però el mateix dia escriu al seu diari: 'Dia de la meua creu'".

També trobem, entre les línies escrites del seu pensament, el rastre d'una personalitat que Maria Toldrà defineix com a "extrema": "De vegades passa amb els místics, això: d'una banda són

gent de govern, que pren decisions molt pràctiques, molt concretes al dia a dia, i després té una vida interior riquíssima, i ens mostra aquest contrast entre la mística i l'acció d'un governador, igual com passa, per exemple, amb figures com ara Ramon Llull."

Abans de pujar als altars, Francesc de Borja havia menat els afers terrenals amb rigorositat, ja fos al ducat de Gandia (que va heretar el 1542 i que va passar al seu fill Carles pocs anys després, quan ell ingressà als jesuïtes), ja fos a la Companyia de Jesús (en va esdevenir prepòsit general el 1565 i, tal com ens destaca Maria Toldrà, "la va governar amb mà de ferro: va passar de manar com a príncep laic a manar com a príncep religiós"), ja fos com a lloctinent de Catalunya (1539-1543). En l'exercici d'aquest càrrec, ens relata Eulàlia Duran, es va aferrar "en la lluita contra els bandolers" i s'hi va mostrar "molt rigorós: segons ell valia la pena de matar-ne uns quants d'entrada per salvar, deia, moltes vides, i proposava que era millor, com a càstig, fer tallar un peu en lloc d'una mà per evitar la continuïtat en la mala vida. Era dur també en el tracte amb els constructors de la muralla de mar, la majoria presoners, si veia que no treballaven. Era just, però, en el sentit que castigava també les persones importants, nobles, i no cedia davant les coaccions". Sí, conclou la historiadora, "era un home sever, almenys com a polític".

Entre passatges místics i apunts de gestió pràctica, hi ha espai, igualment, per a allò que Iborra anomena "el seu estat natural": tenia el cos cansat, malalt, i, de vegades, se'n queixava: "Sofria atacs de gota. Un dels símptomes, per exemple, és la coïssor en la micció, i ho escriu. O sobre les ventositats, que en patia de feia anys: 'l'hora de les ventositats', apunta, posem per cas, en una nota. Perquè això significava passar vergonya. I ell era molt orgullós."

Al capdavant, parlem d'un Borja, rebla Iborra, somrient: "Diuen que això imprimeix caràcter."

Nissaga de poder. "Mai no oblida que pertany al llinatge dels Borja". Maria Toldrà resumeix amb claredat aquesta consciència de nissaga que continuava amerant els Borja: "Tenia molt clar que era descendent de dos papes, que pertanyia a una gran família. Va mantenir, per

“Sóc llenya de castanyer”

El *Diari* de Francesc de Borja (Ed. 3i4) conté pasatges d’una “elevada qualitat lírica”, com ha expressat el seu traductor, Joan Iborra. Vet aquí una mostra d’aquest “pensament quintaessenciat”:

“ És el vent que desterra la llagosta que rosega el fruit de l’ànima.”

“ Així com és bo per al jardí arrencar, plantar i femar, així per a l’ànima, tribulacions, plantar virtuts, enderrocar supèrbies. Comparació: com de meravellós fóra que les pilotes d’artilleria retornessen a l’artiller que les llancés, així les temptacions, quan es resisteixen, retornen al dimoni que les envia.”

“ La comparació de la diferència existent a l’hora d’eixir a batallar amb homes que lluiten amb canyes o juncs, o amb alabardes i partisans, així calen millors armes, així la Companyia ha de menester més armes de virtuts, oració; ‘arreu-vos també vosaltres d’aquest convenciment’, que vam dir, la vara de la creu.”

“ La comparació d’aquell que té premut el dit sobre el bescoll del degollat, com li demanaria que no se n’apartés.”

“ Sóc llenya de castanyer, que mai no acaba d’encendre’s per més que l’avenen.”

“ Comparació d’aquell a qui se li acaba el camí ran l’abís i, a punt de caure, un altre se l’endú i li fa un camí perquè hi passe, oh, quan li deuria.”

“ Dels sermons es considerarà que, així com mudar de vas no altera res si el vi és el mateix, tampoc no ho altera mudar de predicador, car la doctrina és idèntica.”

“ Labors necessàries perquè cresca l’herba a la serra: cremar les branques seques; així, doncs, es demanà cremar les branques seques de l’ànima.”

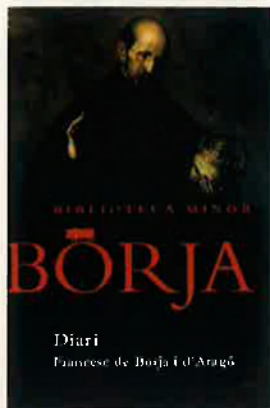
“ Gràcies per la bondat amb què ens dóna l’esperança que la vinya farà vi i passarà el temps de l’agràs, per això és bon senyal trepitjar el raïm.”

“ Així com el cap del degollat cau pegant bots, els moviments de l’home vell, encara que escapat, continuen botant.”

“ La comparació de l’orgue, que s’ompli de pols mentre no l’afinen i el facen sonar, així, l’home.”

“ Sobre el dolor dels pecats, s’oferí que si algú, sense voler, fereix un altre amb un coltell, el reballa de braç i l’esmicola per mostrar els seus sentiments, així hauria d’esmicolar jo els meus sentits, car foren el coltell que feriren Crist.”

“ Com el vi pren gust de la bóta, així que em done del seu licor i gràcia perquè tinga bon gust el que jo diga o faça.”

exemple, contactes amb la cort de Ferrara, perquè allà hi havia els descendents de Lucrecia Borja.”

També Eulàlia Duran coincideix en l’anàlisi: “N’estava orgullós o no en va renegar mai. El cas és que no va judicar els seus avantpassats. I es preocupà, per exprés encàrrec del papat, que tinguessin una tomba digna a Roma i després a Ferrara, amb ajuda del cardenal d’Es-

te, fill de Lucrecia Borja, duquesa de Ferrara. No ho aconseguí i finalment els dos papes foren enterrats discretament a l’església de Montserrat de Roma. La creació de la plaça del Vaticà havia destruït l’indret on havien estat enterrats i d’aquí aquesta preocupació.”

La famosa (i trista) llegenda negra no funcionava encara, raona Toldrà: “Tant Francesc de Borja com la resta de la

família reivindiquen l’origen. El contrast entre Francesc, d’una banda, i Cèsar i Alexandre, d’una altra, per entendre’ns, és un invent posterior.” De fet, al recent simposi internacional celebrat a Gandia i a València, Joan Iborra hi ha analitzat “com és que els Borja, una de les famílies més importants del País Valencià, no reben crítiques, ací”. I ha comprovat fins a quin punt “la llegenda negra ve de fora”. Ha resseguit, per exemple, els engonaris, els atlants que hi havia a la llotja de l’oli de València a tall de mènsoles, on “la gent solia penjar pasquins, papers crítics contra el poder”. Doncs bé, Iborra n’ha trobats de dedicats “al patriarca Ribera, a Felip III, al comte-duc d’Olivares... però cap contra els Borja”.

Francesc de Borja lluïa per tant amb naturalitat el cognom (amb tanta naturalitat, de fet, que la seva figura va canonitzar). El poder que s’hi associava evitava les crítiques explícites. I la família s’encarregava de trobar altaveus enaltidors (van “contractar escriptors que exalcessin la família, com ara Martí de Viciana o Gaspar Escolano, i eren citats elogiosament pels poetes”, ens resumeix Eulàlia Duran). Mentrestant, el jesuïta de la nissaga escrivia la seva obra més personal.

“Enguany s’han recuperat moltes facetes de la biografia de sant Francesc de Borja”, destaca Maria Toldrà, “però es continua parant poca atenció a la seva faceta com a autor de literatura espiritual. Els castellans en parlen una mica, però el consideren un místic de segona. Ben mirat, la traducció del *Diari* ha estat una manera de recuperar aquesta veu, per remarcar la importància que té i posar-la a la primera fila, que és on li correspon d’estar”. I, al costat de la mística, la literatura: “És un text difícil, sí, però també molt bonic. Té unes imatges literàries molt colpidores. Demana un esforç, però val la pena, perquè hi ha perles, moments, que són d’una gran bellesa”.

Som, resumeix Joan Iborra, davant “l’epíleg d’una persona que ho ha estat tot a la vida, que ha arribat a la màxima altura, i que es presenta planer, modest, com un creient que pateix, que viu intensament, que està malalt i que ho diu. Des de la part més prosaica fins als moments en què eleva l’esperit, aconsegueix nivells de qualitat lírica extraordinaris”.

Núria Cadenes